

Михайло Гутор

ВСЕСПАЛЕННЯ

в історії єврейських громад: Базалії, Грицева, Деражні, Жванця, Красностава.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2026

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 рр. – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Трєблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 рр. – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Базалія¹

Базалія на Случі, 1910-ті.

Базалія — селище у Теофіпольській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

Точна дата заснування містечка невідома. Вперше згадується в документі від 1574 року в зв'язку з суперечкою за ґрунти, на яких розташоване містечко, між Чолганськими і князями Острозькими. Обидві сторони дійшли згоди і Василь Костянтин Острозький назвав містечко власним іменем².

¹ Bazalija, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 94. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/94; J.M.G. Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // Ziemia. 1914. T. 5. № 27. S. 419-421. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/944712/NDIGZAS101960_1914_1919_028.pdf; Цинкаловський О. // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 64-66. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Коорд. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. — К.: Поліграфкнига, 2003. — Т. 2: Б — Біо. — 872 с.; Базалія – місто Василя Острозького / І. Рибачок // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. – Ч. 7. – С. 35–40.; Рибачок І. О. Місто Базалія в другій половині XVI — першій третині XVII ст. // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / Ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. — Межибіж; Хмельницький: ПП. А.А. Мельник, 2010. — Ч. 1. — С. 134—143

² Wołyńskiak. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami. Stary Konstantynów 1910. S. 11-22. (пол.) URL: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/250#?c=&m=&s=&cv=>

Костел Святої Трійці. Базалія, 1910-ті.³

25 березня 1577 року князь Василь Костянтин Острозький надав містечку Базалії магдебурзьке право, а король Стефан Баторій підтвердив це надання 23 вересня 1578 року. Локаційним привілеєм у Базалії дозволено проводити чотири ярмарки на рік і щотижневі торги. Останні відбувалися у суботу. Міщани зобов'язувалися ремонтувати, у разі пошкодження або стихійного лиха, та підтримувати міський став, греблю і млини «бо кожному вони потрібні». Під 1582 роком згадується в'язниця. У 1586 році зведено костел. Під 1597 і 1615 роками згадується Базалійський замок.

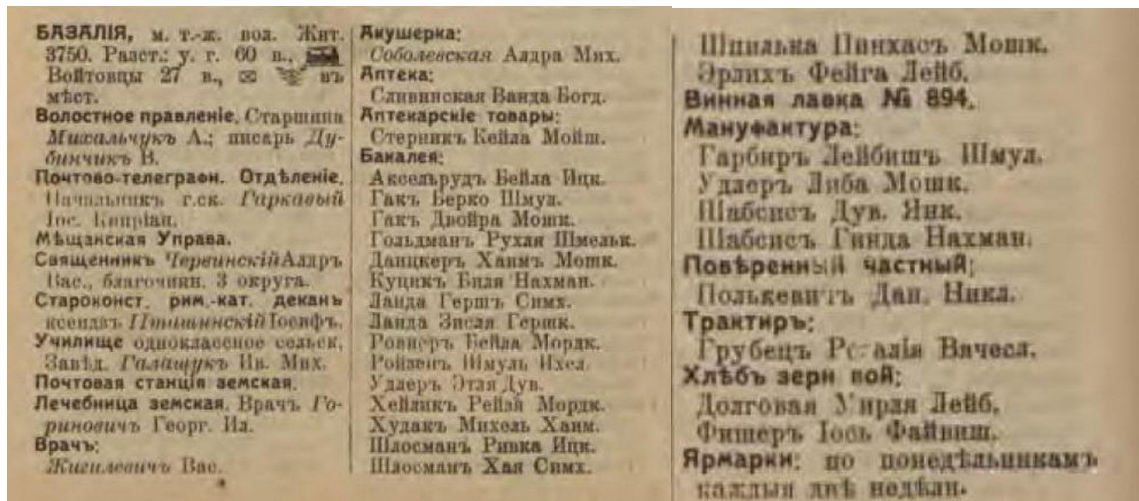
Станом на 1615 рік у Базалії вже було 11 вулиць. Найбільшими серед них були — Чаполовська, Війтівська, Спаська, Козлова. У місті нараховувалося близько 475 будинків, церква Святого Спаса, шпиталь і школа, ратуша, ринок на якому було 35 «крамничих комор». У місті мешкали 13 шляхетських родин. Працювали 25 ремісників. Основним заняттям мешканців було сільське господарство. В етнічній палітрі міста переважали українці, але були також поляки і євреї.

Унаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 року частини Поділля і Волині були приєднані до Російської імперії.

Станом на кінець XIX століття в містечку було 370 дворів, у яких мешкало 2013 душ. Тут було дві православних церкви, костел, синагога, єврейський молитовний дім, училище, школа, 19 крамниць, поташний завод і винарня.

Після українсько-радянської війни 1917—1921 років разом з частиною території Волинської губернії Базалія опинилася в складі УСРР, яка 30 грудня 1922 року ввійшла до складу новоствореного Радянського Союзу.

³ J.M.G. Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // Ziemia. 1914. T. 5. № 27. S. 419-421. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/944712/NDIGCZAS101960_1914_1919_028.pdf

Єврейські підприємці Базалії.⁴

Єврейська громада⁵

У 1797 р. у Базалійському повіті проживало 1225 євреїв: 16 купців та 1209 міщан; в 1847 р. в Базалії – 924, в 1897 р. – 820 з 3362 жителів (24,3%), в 1923 р. – 353, 1939 р. — 410 євреїв.

У 1852 р. зареєстровано колективне прохання, з яким євреї Базалії звернулися до міністра внутрішніх справ з приводу утисків, які чинив чоловік власниці містечка Ледухівської. У проханні вказувалося, що євреї з давніх-давен оселилися в Базалії і власники завжди ставилися до них цілком доброзичливо.

На 1912 р. євреям належали всі 17 бакалійних лавок, всі 4 мануфактурні, обидві хлібні.

Голокост⁶

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 410 євреїв (12 відсотків від загальної кількості населення). У селах, що оточують Базалію, проживало ще 163 євреї. Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року понад 100 євреям з Базалії вдалося втекти або їх було призвано до лав Червоної Армії. Коли прибули німецькі війська, у місті все ще залишалося близько 300 євреїв.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Базалію 6 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Військова влада створила місцеву адміністрацію та організувала українські допоміжні поліцейські сили.

У вересні 1941 року німецька цивільна адміністрація взяла під контроль місто. Базалія стала районним центром у гебіті Антоніни. Regierungsassessor

⁴ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том третий. Арабско-еврейская литература — Бделлий (1909). – С. 664. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom03_1909__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>

⁶ BAZALIA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1328-1329. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

Гаральд Шорер був призначений гебітскомісаром в Антонінах. Його постійним представником був Герхард Фрідріх, а керівником жандармерії — Карл Отто Пауль⁷. У Базалії не було жандармського посту, але в місті розташовувався підрозділ місцевої української поліції, підпорядкований командирі української поліції в Антонінах. Поліція безпеки та застава СД у Старокостянтинові організували більшість основних акцій проти євреїв у гебіті Антоніни, до якої входило й місто Базалія. Гауптшарфюрер СС Карл Граф керував заставою Старокостянтинів⁸.

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів: євреям було наказано носити спеціальні знаки розпізнавання, спочатку зірку Давида, а пізніше жовте коло; євреїв змушували виконувати фізично важку працю та забороняли залишати місто; а єврейське населення підлягало примусовим контрибуціям.

Наприкінці 1941 року або на початку 1942 року в Базалії було створено гетто; воно проіснувало лише півроку⁹. За словами одного місцевого жителя, наказ про створення гетто в Базалії, Красилові та Кульчині був виданий гебітскомісаром Шорером. Євреям гебіту було наказано переселитися в одну з цих зон, де їх мали б утримувати в спеціальному кварталі (гетто). Умови в гетто були дуже поганими через переповненість та ізоляцію євреїв від решти населення¹⁰.

Навесні 1942 року деяких євреїв, ймовірно, перевели з Базалії до трудового табору в Орлінцях, неподалік від Антонінів. Базалійське гетто було ліквідовано в липні 1942 року. Співробітники німецької жандармерії та української поліції супроводжували євреїв до села Манівці, де їх кілька днів тримали у великій стайні на околиці міста, як і багатьох євреїв з гебіту Антонінів¹¹. Потім одного ранку прибули три чи чотири вантажівки, і німці наказали євреям зняти верхній одяг. Потім їх групами завантажували на вантажівки. Вантажівки везли їх до лісу недалеко від Манівців, і німецька поліція безпеки розстрілювала їх у ямі приблизно 20 метрів завдовжки та 4 метри завширшки (66 на 13 футів). Розстріл організувала німецька поліція безпеки зі Старокостянтинова. Завданням української допоміжної поліції було охороняти місце вбивств та запобігати втечі жертв¹². Близько 200 єврейських ремісників було розстріляно на території маєтку в Манівцях у вересні 1942 року¹³.

⁷ BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, заключний звіт від 18 березня 1971 року та інструкція від 18 червня 1974 року. Шорер був убитий у 1943 році, а Пауль помер у 1969 році.

⁸ Карл Граф помер у 1953 році.

⁹ ДАРФ, 7021-64-793, с. 95.

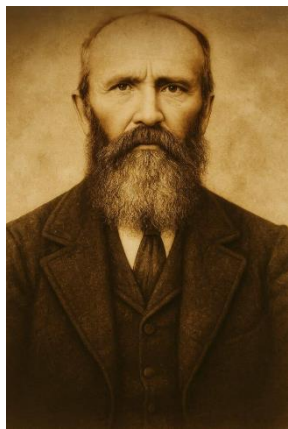
¹⁰ BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 442/67, с. 368–374, заява Петра Томчука від 18 грудня 1972 року. Томчук датує створення гетто влітку 1942 року. Однак інші джерела вказують, що це майже напевно сталося раніше; див., наприклад, ДАХО, 863-2-44, с. 114–126.

¹¹ ДАРФ, 7021-64-793, с. 95; BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, т. 1, с. 344–349, заява Дениса Паски (мешканця Манівців), 14 березня 1973 р.

¹² BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, заключний звіт від 18 березня 1971 р. та інструкція від 18 червня 1974 р.

¹³ Там само, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, т. 1, с. 344–349, заява Дениса Паски (мешканця Манівців), 14 березня 1973 р.

Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), яка розслідувала злочини, скоєні німецькими окупантами та їхніми колабораціоністами, було розстріляно 259 мешканців Базалії¹⁴. Майже всі вони були євреями.

Історія **Айзика Лейфера**¹⁵ була яскравим прикладом трагедії єврейського народу. Айзик Лейфер народився у 1879 році в містечку Базалія Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (тепер – село в Теофіпольській селищній громаді Хмельницького району). Там започаткував свою справу – торгівлю кінями, одружився. В Базалії народилися його четверо дітей: син Йосип, доньки Єва, Гітла і Женя. Як малеча трішки підросла, Айзик разом з дружиною Фаїною Маламед ухвалили рішення переїхати до Чорного Острова.

На новому місці Лейфер продовжував торгувати кінями. Справа була нелегка. Купуючи молодняк чи вирощених коней, треба було їх старанно доглядати: годувати, лікувати, щоб товар мав гарний купівельний вигляд. Лише після ретельної роботи, коні були готові до продажу. В господарстві працювали і дружина, і діти. Люди згадували, що сам Айзик був працьовитий, доброзичливий, з доброю душею, ніколи не відмовляв в допомозі тим, хто її потребував.

Торговець кінями середнього статку зустрів II Світову війну в Чорному Острові. На той час доньки вже повиходили заміж і разом з родинами евакуювалися в Середню Азію. Подружжя залишилося удвох. Під час окупації Чорного Острова німці влаштовували постійні облави і так звані регулярні шиккування євреїв. Айзик і Фаїна спочатку виходили на міський майдан з речами, а коли вже майже нічого не було, бо все націоналізували, то брали лише документи. Того трагічного грудневого дня все було як раніше – облави, шиккування, знущання, побої. Більше Айзик і Фаїна Лейфери додому не повернулися. Їх і ще 200 євреїв Чорного Острова, в переважній більшості дітей, розстріляли біля єврейського кладовища на Вовчій Горі.

**Діти
Айзика Лейфера**

¹⁴ ГАРФ, 7021-64-794, с. 1

¹⁵ URL: <https://chg.in.ua/svitlyna-tranzytom-z-izrayilyu/>

Гриців, палац Грохольських, 1928 р.¹⁷

Гриців — селище у Шепетівському районі. Адміністративний центр Грицівської селищної громади.

Вперше про Гриців згадується в історичному акті від 1547 року, коли він належав князя Збараським і знаходився у заставі (в презиску) в 200 копах грошей (600 карбованців) у Богухвала Івановича Лабунського. У 1547 році, 29 жовтня за наказом короля Сигизмунда Августа, староста Кременецький Щасний (Фелікс) Герцик, Петро Михайлович Семашков, Іван Хребтович присудив Б.І. Лабунському тимчасове користування Грицевом всупереч бажанню його брата Василя Лабунського мати це помістя.

З архівів князів Сангушків відомо, що Гриців (замок і місто) в 1547 році належав князям Збараським¹⁸. В 1570 році він переходить до князя Острозького,

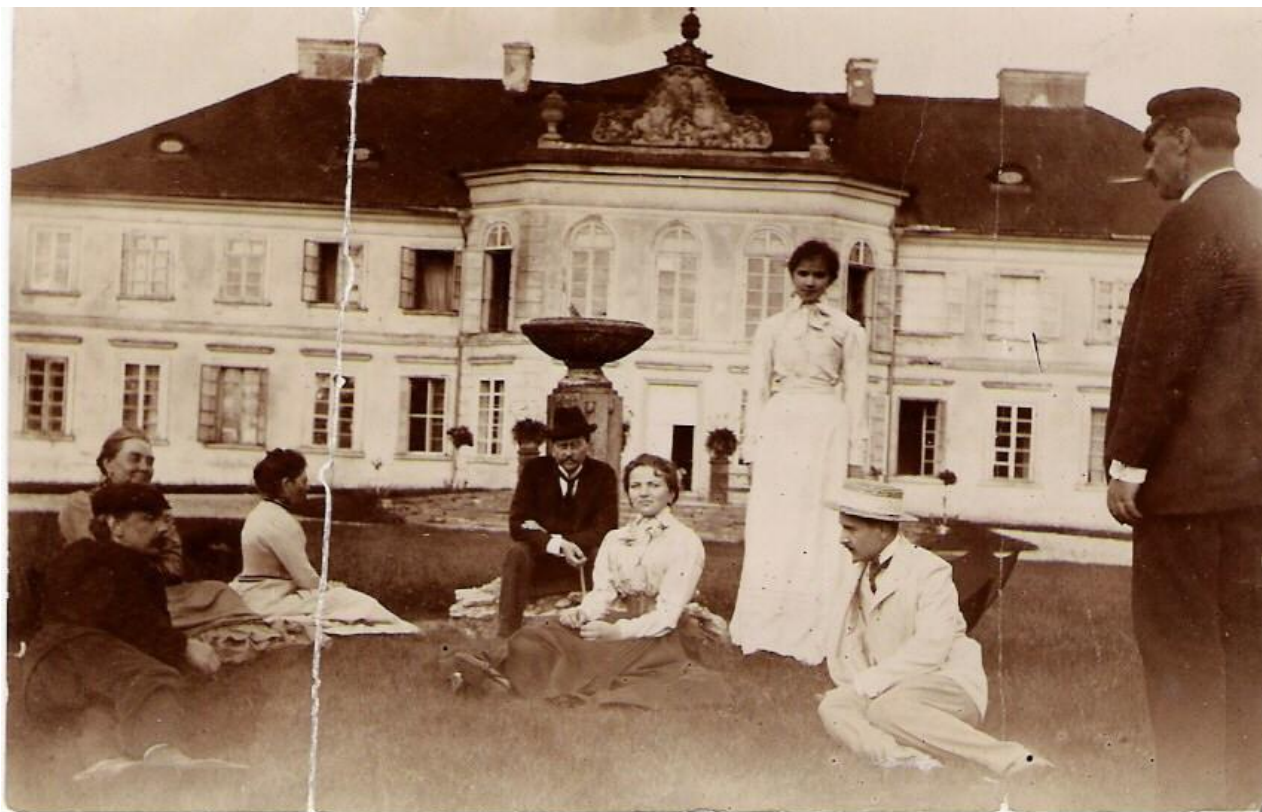
¹⁶ Urbański Antoni Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Wydawca: Nakładem autora Warszawa, 1928; С. 73-75. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=18165>; Hryców, nad Chomorem, st. pocz. Szepetówka, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 594. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/594; Hryców, nad Chomorem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Керу, Warszawa 1882, s. 192. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/192; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 319-321. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>.

¹⁷ Grocholski. URL: <https://www.grocholski.pl/pl/wstep/>

¹⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Т. 4, 1535-1547, Lwów, 1887. s.555-556. URL: <https://polona.pl/item-view/00f1a57d-968f-4686-a103-cba198b5573f?page=604>

а в 1620 році — знову до князів Збаразьких, а пізніше до Любомирських, що підтверджується архівом Південно-Західної Росії¹⁹.

Гриців з давна був міцним соцініанським осередком на Волині, які відбували свої з'їзди і наради в грицівському палаці.

Гриців, родина Грохольських.²⁰

У другій половині 1752 року Михайло Граф-Грохольський, який був чашником, а потім суддею земським Брацлавським і кептуровим, купив Гриців у Станіслава Любомирського. З тих пір Гриців належав Граф-Грохольським. Із спогадів старожилів відомо, що син Михайла Граф-Грохольського Мартин був чоловіком міцної статури, характеру живого, діловою, честолюбною та вразливою людиною. Наслідуючи приклад багатьох російських дворян свого часу, які проживали у Польщі, він прийняв унію, але не порвав релігійних зв'язків з народом, що проживав у його маєтках, як і його батько допомагав людям, священникам і церквам. Він носив довгий одяг, подібний до українського, і прості чоботи з червоного сап'яну. Часто ходив до храму і співав на криласі. На його кошти у 1785 році була побудована кам'яна церква.

П'ятого лютого 1782 року Мартин Грохольський видав грамоту, яка підтверджувала цехові права грицівських ремісників.

¹⁹ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. С. 486. – 746 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf

²⁰ Grocholski. URL: <https://www.grocholski.pl/pl/hrycow/>

Мартин Граф–Грохольський побудував у Грицеві надзвичайно гарний палац у стилі рококо і оточив його гарним садом²¹. Це була його літня резиденція. А зимою з родиною він жив у селі Петничанах на Вінниччині.

Граф Мечислав Грохольський постійно допомагав єврейській громаді м. Гриців Волинської губернії, жертвував землі під єврейські молитовні доми, фінансував їх будівництво та утримання²².

Згідно з переписом 1911 року в Грицеві жили 4900 жителів, були волосна та міщанська управи, пошта, телеграф, земська поштова станція, акцизний нагляд, Ізяславське лісництво, земська лікарня, 2-класова школа, гураляня і ретифікація на 85443 відрів 40 % горілки щорічно, фабрика, один ярмарок на два тижні, 2 крамниці, аптечний склад, аптека. В місті працювали такі спеціалісти, як агроном, ветеринарний лікар, зубний лікар, 3 акушерки, 3 адвокати.

Гриців на рівні з іншими містами України і Європи мав Магдебурзьке право, згідно з яким містом управляли міщани, ремісники, що мали свої цехи: ткацький, шевський, бондарський, мулярський. Кожен цех мав свого цехмайстра.

Єврейська громада²³

Наприкінці XIX століття Гриців був класичним єврейським містечком. З енциклопедії Брокгауза та Єфрона: «Грицев — містечко Заславського повіту Волинської губ. У 1847 р. «Грицівське єврейське суспільство» становило 1194 особи; в 1897 р. було жителів 1011, з яких 979 євреї. 1850, дві хасидські молитовні з 1871 і 1900 р.

У 1847 р. у Грицеві проживало 1194 євреї, у 1897 р. – 979 (37%), у 1923 р. – 1325, у 1939 р. – 1373 євреї (16%).

Євреї селилися у Грицеві з часів Речі Посполитої.

На початку 18 ст. серед євреїв Грицева набув поширення хасидизм.

У 19 ст. основні заняття євреїв – ремесла, оптова та посередницька торгівля сільгосппродукцією.

У 1850 у Грицеві було 3 синагоги.

З 1845 рабином був випускник Кам'янець-Подільського рабинського училища Бренер, з 1878 р. – Йосип-Лейб Дербарімдікер.

²¹ Палац було збудовано у стилі Людовика XV. Це був період, коли на Русі будували будівлі у французькому стилі. Французький смак був поширений у той час, що відобразилося в дизайні інтер'єру. Грицівський будинок має цікавий фронтон, багато оздоблений скульптурою та увінчаний квітами. Ця скульптура створює гармонійне ціле зі спокійним фасадом. Інтер'єр вирізнявся дерев'яними панелями та ліпниною, що добре пасували до цього стилю. Перемички та верхні двері були прикрашені спіральними лініями. Праворуч від будинку стояла неоготична каплиця з вікном-трояндюю та невеликими башточками. Вхідна брама була прикрашена стильними кам'яними міфологічними фігурами. Колони служили основами для статуй та ваз. Дуже старі архіви, картинна галерея, сімейне срібло та антикваріат прикрашали Грицівський будинок. У вітварі каплиці була виставлена статуя початку XVII століття. Костел Діви Марії з білого мармуру, вирізьблений Сосновським.

²² Панахида по графу Грохольському // Газета «Волинь». – 1899. – № 7. – С. 2.

²³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том шестой. Гадассий — Данте (1910). – С. 787. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>

У 1871 р. і 1900 р. були побудовані 2 хасидські синагоги. У 1907-17 рр. діяли підпільні сіоністські гуртки. У 1910 році без дозволу влади відкрито єврейське училище.

У 1920-х роках. у Грицеві діяли осередок ОЗЕТу²⁴ (80 чл.), підпільні молодіжні сіоністські організації та хедери; на протигагу їм євреї-комсомольці створили драматичний гурток, єврейську хату-читальню.

Рабином у Грицеві у 1920-х рр. був Ліберзон, під його керівництвом громада збудувала нову мікву.

У 1932-1933 рр. єврейське населення Грицева сильно постраждало від голоду.

У 1930-х роках. існувала Грицевська єврейська національна сільрада у складі Грицівського району. У 1935 влада закрила в районі 16 синагог.

Голокост²⁵

У 1939 році в місті проживало 1095 євреїв (36,1 відсотка від загальної чисельності населення). Крім того, ще 218 євреїв проживали в селах Грицівського району²⁶. Оскільки Гриців знаходився відносно далеко від найближчої залізничної колії (15 кілометрів, або 9,3 милі), і багато євреїв вагалися залишати свої домівки, лише деяким вдалося втекти або вступити до Червоної Армії до того, як німці окупували місто 5 липня 1941 року. Багато євреїв були змушені повернутися до Грицева, пройшовши лише кілька кілометрів на схід. Відразу після прибуття німців євреям наказали повісити великі зірки Давида на дверях своїх будинків. Десять молодих єврейських чоловіків та жінок були заарештовані та кинуті у воду посеред великого озера поблизу Грицева. Поліція використовувала весла, щоб убити тих, хто виривався з води, і лише одному вдалося врятуватися та вижити. Через тиждень ще 10 молодих євреїв було заарештовано та ув'язнено в підвалі; через 24 години українська поліція розстріляла їх неподалік від села Гора²⁷.

У перші дні серпня 1941 року на одній з вулиць, що прилягали до озера, для євреїв було організовано гетто. Воно було обгороджене колючим дротом і охоронялося українськими поліцейськими. Німецький загін прибув до Грицева на світанку та зібрав усе єврейське населення міста. Решту єврейського майна та цінностей за межами гетто відвезли до німецької поліцейської штаб-квартири. Німці призначили одного з мешканців, чоловіка на ім'я Няха (Нохем), старійшиною гетто. Трьох інших було призначено його заступниками.

Мешканці гетто купували їжу, лише продаючи свої речі українцям. Діти іноді таємно вибиралися з гетто для цієї мети, але торгівля переважно відбувалася через колючий дріт. Час від часу українці приносили євреям їжу зі

²⁴ Скорочення від рос. «Общество землеустройства еврейских трудящихся».

²⁵ GRITSEV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1359-1360. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

²⁶ Центральний архів історії єврейського народу, Єрусалим, НМ2/8969

²⁷ YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), О-3/4019, О-3/4932.

співчуття. Але цього загалом було недостатньо. Дефіцит і голод призвели до багатьох смертей серед мешканців гетто²⁸.

На світанку 4 серпня 1941 року частина 10-го піхотного полку СС 1-ї піхотної бригади СС прибула до Грицева та зібрала всіх євреїв гетто в шкільній будівлі. Після реєстрації та відбору групи віком від 15 років цих євреїв вантажівкою відвезли до сусіднього лісу, розташованого приблизно за 2,5 кілометри (1,6 милі) від міста. Поліція розділила чоловіків і жінок, потім вишикувала чоловіків біля кам'яної стіни та розстріляла їх. Вони взяли всіх молодих жінок у другу групу та також розстріляли їх. Загалом вони вбили 286 людей²⁹.

Решту євреїв зі школи повернули до гетто. Жінок та дітей, що вижили, щодня виводили з гетто на роботу. Ця робота включала прибирання адміністративних будівель та будинків поліцейських, а потім (взимку) прибирання снігу з доріг. Важку роботу, таку як рубка дров та ремонт доріг, виконувала група з 12 чоловіків під охороною української поліції³⁰.

Під час відбору в шкільній будівлі деяким молодим жінкам вдалося уникнути арешту, одягнувши хустки, які зазвичай носять літні жінки. Деякі чоловіки втекли від огляду німців, сховавшись у таємних місцях у гетто. Під керівництвом Ісаака Бялика деяким із цих чоловіків пізніше вдалося приєднатися до партизанського опору. Деякі з них також загинули, борючись проти німців. Сам Бялик дожив до приходу Червоної Армії, до якої він потім приєднався, щоб продовжити боротьбу проти нацистської Німеччини³¹.

4 вересня 1941 року німецька поліція провела ще один відбір, після того як усіх в'язнів привезла до культурного центру міста. Попередньої ночі один з німців попередив євреїв про акцію, але багато хто йому не довіряв і тому не намагався втекти з гетто. Німці пощадили дітей, але розстріляли кілька сотень жінок, що вижили.

У вересні 1941 року владу передали від військових до німецької цивільної адміністрації. Грицев став районним центром у гебіті Старокостянтинів. Гебітскомісаром був регерунгсрат Шредер, якого пізніше замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле.

У травні 1942 року решту в'язнів гетто Грицева було конвойовано до гетто в Старокостянтиніві, а пізніше там розстріляно³². Завдяки допомозі кількох українських сімей, серед яких була родина Меленчуків, яка отримала від Яд

²⁸ Там само.

²⁹ Unsere Ehre heisst Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS, Tätigkeitsberichte der 1. und 2. SS- Inf Brigade, der 1. SS- Kav.- Brigade und von Sonderkommandos der SS (Vienna: Europa Verlag, 1984), p. 108, Report of 1. SS Brigade, August 6, 1941. (Наша честь — вірність: Військовий щоденник командного штабу рейхсфюрера СС, Звіти про діяльність 1-ї та 2-ї піхотних бригад СС, 1-ї кавалерійської бригади СС та спеціальних командос СС (Відень: Europa Verlag, 1984), с. 108, Звіт 1-ї бригади СС, 6 серпня 1941 року.)

³⁰ YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль ()), O-3/4019, O-3/4932.

³¹ Там само, M-33/179, O-3/4019, O-3/4932.

³² BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 442/67, том. 1, стор. 263, 324.

Вашем звання «Праведників народів світу», група з п'яти жінок та дітей змогла вижити³³.

Білик Леонід «Історія одного листа».³⁴

«Містечко Гриців Хмельницької області було окуповане німецькою армією 4 липня 1941 р. Перший масовий розстріл євреїв Грицевського гетто був рівно через місяць після приходу німців – 4 серпня 1941 р. Усіх євреїв зібрали у місцевій школі та розвели по класам. Потім людей виводили, а на виході стояли, пам'ятаю, два німці і командували, кому праворуч, кому ліворуч – додому. До цього всім євреям віком від 16 до 50 років наказали взяти з собою лопати (для ремонту дороги) та відвели до лісу, де наказали вирити рів. Усіх, відібраних, у тому числі й мою маму Марію Лазарівну, того ж дня розстріляли у цьому лісі.

Марія Лазарівна та Ісаак Мойсейович Білик (гетто, 1942)

Ті, кого не відвели на розстріл (діти та старі), залишилися поки що в гетто. Вижили й ті чоловіки, які сховалися, будучи впевненими, що жінок із дітьми карателі не чіпатимуть. У цьому першому розстрілі були вбиті наші рідні: брат і сестра мого батька, Мотя з дружиною і Роза разом з чоловіком (про них йдеться в листі). Їхні діти залишились у гетто круглими сиротами. Мій батько Ісаак Мойсейович, що залишився живим, докладав неймовірних зусиль, щоб якось нагодувати вісьмох дітей-сиріт.

Якось, наприкінці 1941 р., у Грицеві батько зустрів свого знайомого, який жив неподалік міста Старокостянтинів. Цей чоловік сказав йому: «Твоя дружина, Маня, врятувалася, жива і перебуває в Старокостянтинівському

³³ YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), М-31/7740; Меленчук Рятували, ризикуючи життям, с. 3.

³⁴ Історія одного листа. URL: <https://jewishkrasilov.org.ua/istoriya-odnogo-pisma-bilyk-leonid>

гетто, я сам її бачив». Це надало сили батькові, вселило надію. Батько вночі пішов до найближчого села, в якому жила його колишня учениця, написав листа своїм двоюрідним сестрам Хаї, Розі та Гілі, які перебували у Старокостянтинівському гетто. Батько попросив передати листа до Старокостянтинівського гетто, де, як він сподівався, перебуває його дружина. Дівчина разом зі своїм батьком зібрали їжу і найсумлінніше виконали прохання. Сестри відповіли на батька. Ось фотокопія цього листа, написаного 16 січня 1942 року зі Старокостянтинівського гетто і переданого батькові в Грицевському.

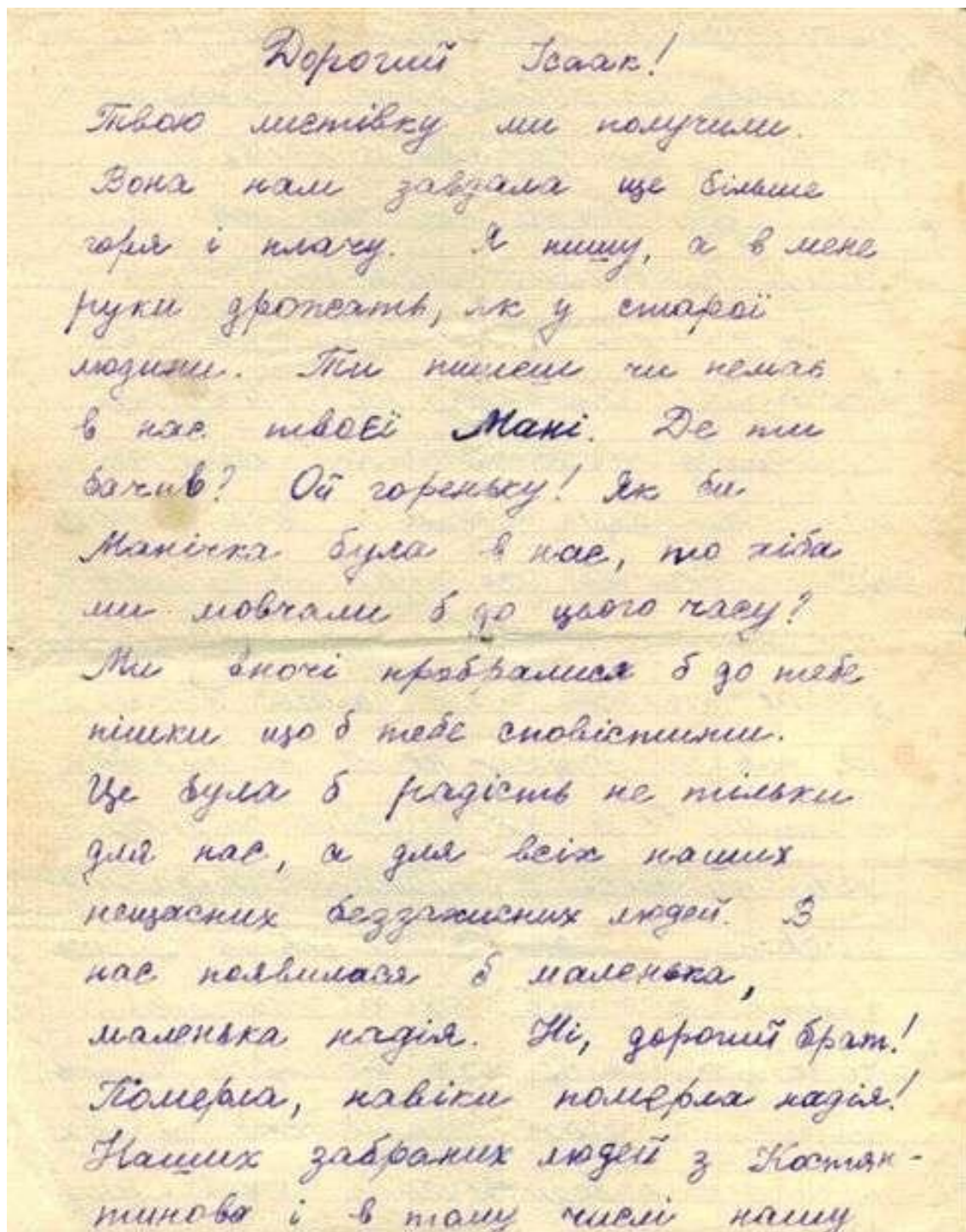
Нас, що залишилися ще живими євреями Грицевського гетто, 24 квітня 1942 р. перегнали на звільнені місця в Старокостянтинівське гетто. Батько мені казав, що його сестер там уже не було, їх було вбито. Таким чином, цей лист був передсмертним. На місці розстрілу євреї самі копали величезний рів протягом попереднього. Коли їх вели туди, всі вже знали, куди їх ведуть. Таку страшну картину важко собі уявити! (Я читав, що коли з ешелону, що прибув, в Освенцимі та Треблінці євреїв вели в газову камеру, вони ще нічого не знали, що їх чекає, бо їм говорили про санобробку).

Старокостянтинівське гетто також припинило своє існування 29 листопада 1942р. До цього трагічного дня друзі батька – партизани, що одягли нарукавні німецькі пов'язки, увечері під'їхали до паркану гетто (я з сестрою проїздили через дріт і сховалися у возі у соломі). Потай мене і сестру вночі манівцями привезли в будинок лісника, на ділянці якого, на той час, за активної участі мого батька Білика Ісаака Мойсейовича був організований невеликий партизанський загін, у якому мій батько був політруком. (Згодом загін увійшов до партизанського з'єднання Медведєва). За кілька днів, знову вночі, мене вивезли кілометрів за 30 від цієї місцевості та “підкинули”, в одному із сіл, де нас, напевно, ніхто не знав. Мені було 5 років та 7 місяців. Було це рано-вранці. Мене повним ходом викинули з воза. Я впав, весь побився, роздер обличчя. Підібрали чергові конюхи (справа була поруч із колгоспним господарством), розпитали, почистили. До цього я пройшов “інструктаж”, говорив чистою українською мовою без акценту, очі блакитні, волосся пряме русяве. Прийшов староста, зібралися люди, обшукали. Я представився як Коцюк Степан, а в кишені записка “Хто врятує цю дитину, буде спасен Богом”. Староста вчинив перший допит і прочитав записку вголос. Запитав у людей, хто візьме до себе сироту. Погодилася жінка, яку звали Катерина, вона жила поряд у селі. У неї одного сина викрали до Німеччини, а іншого війна застала в Червоній Армії (Обидва повернулися цілими і неушкодженими).

За дорученням старости, один мужик повіз мене до райцентру Антоніни на допит до німецького коменданта. (Не дай Боже, жидине!) Там цей комендант мене допитував із двома перекладачками – роздягали, нюхали, питали “де мати, де батько”? Відповідав: “Батько на фронті, мати мене кинула - (чому я це придумав, не знаю, мабуть отримав такий “інструктаж”). Усьому повірили, пропонували дитячий будинок, але я наполегливо наполягав, що хочу до баби Катерини. Німець мене відпустив і дав письмове розпорядження старості. Люди, які притулили мене, ніколи не здогадувалися, хто я насправді.

Після приходу Червоної армії та звільнення батько послав колишню партизанку, яка брала участь у тій операції з підкиданням, розшукати мене. За якийсь час приїхав батько. Зібралося все село. Хтось приніс яйця, хтось молоко, хтось сало. Мене знайшли у полі – я подорослішав і вже пас корову. Батька я дізнався, сів до нього і при всьому народі запитав, чи можна сказати вже, що я єврей. Зізнатись, мені дуже цього хотілося. Дехто в селі мене дражнив жидом. Була німа сцена, як у Гоголя.

З 5000 євреїв Старокостянтинівського гетто та 400 Грицевського – живими залишилися лише 7 осіб: сестри Дрель Ліда та Галя, їхня мати Дора та Тейтель Срулик. Наразі на місці загибелі євреїв Старокостянтинова встановлено скромну пам'ятку».

Дорогий Ісак!

Твою листівку ми попустили.
Вона нам завдала ще більше
горя і плачу. Я пишу, а в мене
руки дрипають, як у старої
людини. Ти пишеш чи пишеш
в нас твоєї Мани. Де ти
бачив? Ой горько! Як би
Манічка була в нас, то тіла
ми мовчали б до цього часу?
Ми зносі кривдяться б до тебе
ніжки що б тебе сповістими.
Це була б радість не тільки
для нас, а для всіх наших
нещасних бездержавних людей. З
нас пильнава б маленька,
маленька надія. Ні, дорогий брат!
Померла, навіть померла надія!
Наших забраних людей з Костян-
тиново і в тому числі нашу

рідку маму побачив і всі вони
летять під Гостомішайським
лісом. Ми скритими шляхом
внес два рази ходили на Вели-
кезні страшки лопами.

Страшне нещастя! Нещастя,
якого ще історія не знала!

І знаходяться гади які сиплять
сіль на нашу рану. Ніхто нас
тепер не визнає. Навіть ми, якщо
ми вважали краще зрушити на не-
звуждаються над нами. Нам
не треба їсти, нам не треба
жити, бо і не будемо жити,
ми кожені хвилини опендаєм
смерті. Да, смерті, ... такої
самой смерті, якою вже за
коротесенький час померли сотні
тисяч, а монє і мільони таких
невинних і беззащитних як і ми.

Але не ну хвилинку яку ми певемо
хочемься їсти, но що не ми будем їсти?

В цьому ми можемо завдати
нікому кашмильову сусідові Бутівцеву
шоферові Гваномукові Лазорові.

Кашмильові перекажем в гето, но
Лазар і його Варочка „сильно неа-
міючи нас“, предположили нам все
наше добро перекасти до них, бо
кімці його заберуть. Ми так і зробили
і з собою нікого не взяли в гето,
але не кашмильові через кілька
днів пішли до них щоб взяти
гроші для обміну на хліб но вони
вже нас не визнавали, вигнали
нас з хати і хотіли бігти
за кімцями, щоб нас тут не
і побачили. Так хотів би мабуть
козничанина над тобою мій шефок
що писав писку про Маню.

Не вір тепер нікому! Я не знаю,
як ми міг тепер знайти таких
друзів як ці люди що нарочно
привезли нам записку від тебе.

Дякувати їм вони нам і буханку
хліба і кусок сала дали. Більше
нивати я не можу. Остаток
нещасні сироти в отенданкі
страшної, страшної смерті, бо
комерца навіть комерца казія!

Цілуєши мам і своїх дітей окремо.
Твої сестри Білик Вал, Роза і Біля.
Привіт твої і дрібним сиротам—
дітям нашим незабутніх Розі і Меті.

Прощай!!!

16-І-1942 р.

Палац Раціборовських. Деражня, 1875 р.³⁶

Деражня — місто, адміністративний центр Деражнянської міської територіальної громади Хмельницького району.

Деражня вперше згадується в 1431 році, коли Владислав II Ягайло записав Дедріхові 40 гривень на Деражні³⁷. У 1469 році належала Яну Одровонжу. У 1485 році перейшла до Ласкарія Лаца, котрому король Казимир IV Ягеллончик

³⁵ Derażnia, mko w pow. latyczowskim //Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — Т. I. — S. 958—959. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/958; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzone i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 72-74; Маньковська Р.В. ДЕРАЖНЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.; Енциклопедія українознавства:Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 497. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui039.htm>

³⁶ Малюнок Наполеона Орди; У грудні 1779 року містечко Деражню та навколишні села придбав банкір Петро Фергюссон Теппер. Наступного року він почав спорудження двоповерхового палацу, а також закладання ландшафтного парку навколо нього. Згодом (1799 рік) Теппери збанкрутували, а їх володіння змінили кількох господарів. У 1844 році Деражню (а з нею і будівлю особняка) викупив Станіслав Раціборовський. У 1902 році Віктор Раціборовський провів перебудову особняка, добудувавши два крила. Після революції та перевороту 1917 року маєток було націоналізовано. Більша частина парку стала міським сквером, а будинок переданий у користування районній лікарні, яка розташовується тут і зараз.

³⁷ Грушевський, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство : Историч. очерки. (XV-XVIII в.). Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Завадзкого. с.46. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003635280?page=56&rotate=0&theme=white>

записав на Деражні 50 гривень³⁸. Після нього Деражною володіли Андрій Лацта, до 1522 року, Катерина Лацева (котру від назви села звали теж Деражинською) У XVI столітті Деражня входила до складу королівщини, що належали Барському староству.

У турецьких документах 1542 року зазначено, що Деражня — це маленьке козацьке поселення.

9 квітня 1614 року на прохання старости Жолкевського Деражня отримала Магдебурзьке право (до того часу була селом).³⁹

Впродовж XVIII—XIX століть Деражною володіли різні польські пани. У першій половині XVIII століття Деражною володів Антоній Бенедикт Любомирський, який сприяв будівництву дерев'яного костелу. За даними Юзефа Роле, ще давніший костел у Деражні перестав існувати в період османського правління⁴⁰.

Під час перепису євреїв Речі Посполитої у 1765 році в деражнянському кагалі зареєстровано 310 євреїв (тодішні методи перепису не дозволяли порахувати всіх, тому їхня реальна кількість могла бути дещо вищою)⁴¹.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, Деражня увійшла до Летичівського повіту Подільської губернії в складі Російської імперії.

У 1830-х роках XIX століття збіднілий штетл став одним із центрів діяльності Устима Кармалюка. До його загону, окрім українських селян, масово зголошувалися євреї, чого раніше в історії не траплялось. На відміну від попередніх селян-бунтівників, люди Кармалюка не вбачали в євреях своїх ворогів, але були партнерами. Незадовго до того, як Кармалюк був зраджений і застрелений, він пограбував маєток пані Папінської. Сенатська комісія по боротьбі з організованою злочинністю вирішила, що всі втрати Папінської (4000 рублів банкнотами, 400 срібних і 1600 золотих рублів та 11000 рублів за викрадений товар) мусять компенсувати деражнянські євреї. Вперше влада покарала цілий кагал, оскільки «*Вся Деражня — це місто злочинців та дезертирів*». Для виплати компенсації гроші збирались євреями з кількох губерній. Загалом тоді перед судом повстали від 205 до 305 євреїв та близько 400 селян⁴².

Наприкінці 1860-х років почалося будівництво залізниці, що значно сприяло економічному розвитку Деражні. Населення зросло з 1201 особи у 1873 році до 6118 у 1897 році, коли до Деражні була прокладена залізниця і була відкрита залізнична станція. Єврейське населення складало на той час 5230 осіб.

³⁸ Грушевский, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство : Историч. очерки. (XV-XVIII в.) (рос.). с.47. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003635280?page=57&rotate=0&theme=white>

³⁹ Грушевский, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство: Историч. очерки. (XV-XVIII в.). Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Завадского. с. 92, 114,261.

⁴⁰ Rolle, Antoni Józef (1880). Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 2, Kamieniec nad Smotryczem (пол.). Warszawa; Kraków: nakł. Gebethnera i Wolffa. с.169—170. URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13190/edition/11939/content?format_id=2

⁴¹ Kleczyński, Józef (1898). Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765. Kraków, 1898. – С. 5, 16. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1362/edition/1285/content>

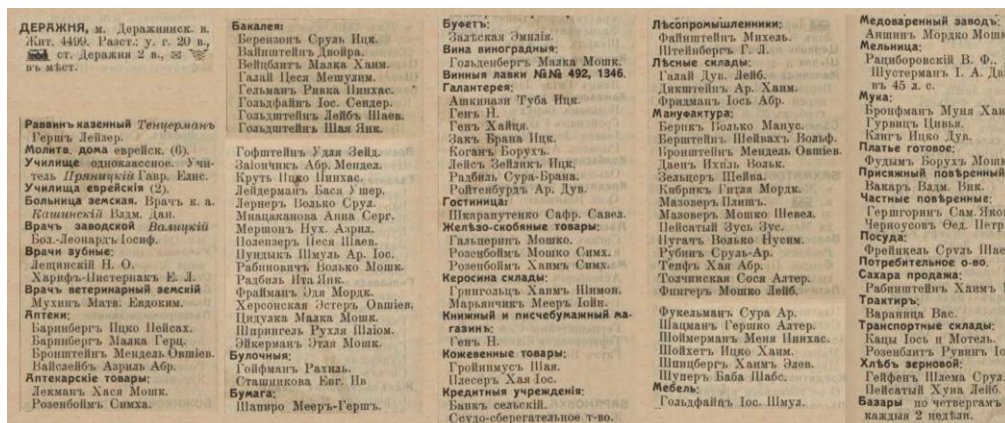
⁴² Yohanan Petrovsky-Shtern. Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na Kresach Wschodnich = The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. — Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. — P. 193-194.

Словами героя розповіді Шолом-Алейхема «Німець»: «Сам я, як ви вже чули, деражнянський, тобто з Деражні. Це — маленьке містечко у Подільській губернії, зовсім маленьке містечко, хоч тепер Деражня вже нібито місто, із залізницею, станцією, вокзалом...

Коли Деражня стала станцією, нам заздрила ціла округа. Та й справді, — це ж вам неабияцтво! Всі були певні, що тепер почнеться щасливе життя, будуть заробітки, золото загрибатимуть повними жменями. Одно слово, всі розбагатіють!.. Поз'їжджалися з усіх сіл до нашого міста. Люди перебудовували будинки, ставили нові крамниці. Таксу на м'ясо підвищили. Почали вже подумувати про те, щоб запросити нового різника, збудувати нову синагогу та поширити старе кладовище — одно слово, у нас стало весело. Та й що тут дивного? Залізниця, станція, вокзал! Візники спочатку, правда, трохи бунтували, були дуже невдоволені з усієї цієї витівки, але хто їх питає? Проклали рейки, привезли вагони, поставили вокзал, повісили дзвінок, прибили дощечку: «Станція Деражня» — і, як то кажуть, не трать, куме, сили...»⁴³.

Під час Першої світової війни Деражня була вузлом постачання на фронт, коли ешелони проходили станцію кожних 15 хвилин. Після перевороту у жовтні 1917 року Деражню не обминула громадянська війна, єврейські погроми, колективізація, штучний голодомор 1930-х років.

Німецька армія окупувала Деражне 11 липня 1941 року⁴⁴

Єврейські підприємці Деражні.⁴⁵

Єврейська громада⁴⁶

У 1765 р. в Деражні проживало 310 євреїв, в 1784 – 316, в 1889 – бл. 1900 (60%), в 1897 – 3333 (68%), в 1902 – 5400, в 1910 – 3533 (72,3%), в 1926 – 3735 (92%), в 1939 – 2651 євреїв (40%).

⁴³ Шолом-Алейхем. *Етап. Німець* (оповідання). Переклад з ївриту: — Харків: Видавництво «Український робітник», 1928. — 48 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=1281>

⁴⁴ Газета «За честь Родини», № 2. 27, 30 березня 1944 р.

⁴⁵ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁴⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 105. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910_ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>

У 1860-х роках було 2 синагоги, на кінець XIX ст. – 5 синагог. На початку XX ст. у місті існувало 10 синагог, кілька хедерів, 3 приватні єврейські училища, єврейська читальня. Євреї Деражні вели оптову торгівлю, їм належали близько 30 мануфактурних магазинів, 3 оптові склади, 3 оптові магазини, 2 лісові склади, кілька десятків дрібних магазинів і крамниць.

У 1903 році — було відкрито приватне єврейське училище для дівчаток Р. Табачніка, в 1905 році — бібліотека Д. Рабінштейна (з 140 читачів 40 володіли івритом), в 1908 році — єврейська друкарня І. Ашкеназі, а з 1910 року діяв зразковий хедер для хлопчиків і дівчаток. Сіоністський гурток (керівники Ямпільський і Шапіро) об'єднував головним чином учнівську молодь.

В грудні 1917 року в Деражні стався погром, влаштований частинами російської армії. 7 і 17 червня 1919 року, 17-18 грудня 1920 року військами Директорії в Деражні були учинені погроми. У 1926 році серед євреїв Деражні було 294 кустаря, 178 робітників та 30 наймитів. У тому ж році створено відділення ОЗЕТа. У 1929 році євреї-кустари об'єдналися в меблеву, шевську артіль, в артіль "Нове життя" (по виробництву цегли). У 1930 році в Деражні заснований колгосп імені Лойтера.

Голокост⁴⁷

Німецька армія окупувала Деражне 11 липня 1941 року⁴⁸. Протягом кількох тижнів німці створили гетто на північ від залізничного вокзалу, яке складалося з двох частин, розділених головною дорогою. Спочатку було зареєстровано 1848 євреїв, включаючи 579 дітей та 715 «робітників»⁴⁹. Євреїв із сусідніх єврейських колгоспів Лойтера та Старий Майдан, а також євреїв з міста Волковинці було привезено до Деражнянського гетто⁵⁰.

Гетто оточували кілька рядів колючого дроту заввишки від 3,3 до 5 метрів (від 10,8 до 16,4 футів). Євреїв змушували носити Зірку Давида як спереду, так і ззаду на одязі. У різних випадках було зібрано «внески» у розмірі 115 кілограмів (254 фунти) золота, 325 кілограмів (717 фунтів) срібла та еквівалент 59 500 доларів США⁵¹.

Гетто були переповнені, оскільки кілька сімей мусили ділити кожен будинок. Місцеві поліцейські охороняли гетто, але деякі євреї, особливо діти, все ж таки таємно вибиралися звідти, щоб жебракувати або вимінювати їжу, таку як молоко чи картоплю, з місцевими неєвреями. Завдяки цьому та запасам їжі в

⁴⁷ DERAZHNIYA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1346-1348. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁴⁸ Газета «За честь Родини», № 2. 27, 30 березня 1944 р.

⁴⁹ Б. Цукерман «Геноцид євреїв на землі Хмельниччини» у доктора Юрія Ляховицького, Холокост Холокост, "Еврейский вопрос" и современное украинское общество [Текст] / под. общ. ред. акад. Ю. М. Ляховицкого; Ин-т евр. исслед., Укр. мемор. фонд Холокоста "Дробицяр", Сев.-Вост. науч. центр НАН Украины, Секция истории и культуры евр. населения Слобод. Украины. - Харьков; Иерусалим: Библиотека газеты "Бенсиах", 1996. - 391 с. - (Еврейский геноцид на Украине в период оккупации 1941-1944 гг. – с. 120. (Відтворено в Девід Чапін, Бен Вайнсток «Дорога з Летичева», 2:744)

⁵⁰ Там само; Володимир Гойхер, Трагедія Летичівського гетто (Нью-Йорк: Володимир Гойхер, 1992); і УІУ (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 713.

⁵¹ Цукерман, «Геноцид євреїв».

гетто голод був, але майже не був трагічним. Євреїв забирали на примусові роботи, на земляні роботи та ремонт моста⁵².

6 вересня 1942 року німці та місцева поліція під командуванням Василя Шимкова почали ліквідацію гетто. Німецькі жандарми та місцева поліція супроводжували євреїв колоною під керівництвом рабина до масових могил, підготовлених у двох ярах на вершині пагорба за межами Деражні, поблизу Нижнього. Євреїв змусили зняти одяг, скласти його на спільну купу, а потім лягти обличчям вниз у траншею. Потім німецький «есесівець» розстріляв їх з автомата. Цього дня було розстріляно близько 1500 людей.⁵³

Родина Грач, загинула в часи ШОА.⁵⁴

За словами місцевих жителів, опитаних через багато років після подій організацією «Яхад-ін-унум» (YIU), кілька євреїв уникли облави, ховаючись у підвалах та за фальшивими стінами. Німці та місцева поліція за допомогою собак протягом кількох тижнів обшукували територію гетто в пошуках цих втікачів.

⁵² YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.

⁵³ Цукерман, «Геноцид євреїв»; свідчення колишнього місцевого поліцейського В.І. Синявського 22 травня 1987 року в матеріалах, отриманих від радянських прокурорів. Розслідуванням воєнних злочинів Хетерінгтона-Чалмерса (Hetherington-Chalmers) у Великій Британії (записи зараз зберігаються в PRO (нині Британський національний архів); Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с.URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁵⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13955322>

Тих євреїв, яких знайшли, на деякий час помістили в гетто, а потім розстріляли разом під час наступної акції приблизно через місяць після першої. Для цього підготували ще одну яму. Деякі євреї шукали притулку у місцевих селян у Деражні та її околицях⁵⁵.

У різних звітах радянської розвідки зазначається загальна кількість убитих євреїв від 3378 до 3647, але це число, ймовірно, занадто завищене⁵⁶. Розбіжність може частково бути пов'язана з убивством значної групи неєвреїв. Усе циганське село Китанівка, що неподалік Волковиць, можливо, 450 осіб, також було вбито в Деражні⁵⁷. Місцеві свідки згадують росіян та інших осіб, розстріляних у тій самій ямі, що й деякі євреї, за приховування євреїв або інші підозрювані злочини проти німецької влади⁵⁸.

Серед начальників жандармерії та місцевої поліції в різний час були Пауль Реський, Дейхманн, Шульц, Мугле, Штоккельманн та Мінков. Начальник місцевої поліції ідентифікований як Василь Шимков, а ще одним сумнозвісним поліцейським, який нібито також бив і стріляв у євреїв, був Діма Подневич⁵⁹.

Анна Фурман
Анну вбили під час ШОА.
Місце загибелі: Деражня,
1941 рік.⁶⁰

Ася Шацман
Асю вбили під час ШОА. Місце
загибелі: Деражня,
10. 1942 року.⁶¹

Зінаїда Шацман
Зінаїда була вбита під час Шоа.
Місце загибелі: м. Деражня,
10.1942.⁶²

⁵⁵ YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.

⁵⁶ ДАХО, 363-1-30, с. 1 та 363-1-58, с. 55–58, звіти НДК; свідчення Цукермана; там само, № 712.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.

⁵⁹ ДАХО, 363-1-30, с. 1 та 363-1-58, с. 55–58, звіти НДК; свідчення Цукермана; там само, № 712.

⁶⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13919456>

⁶¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13915694>

⁶² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13915693>

Жванець на Дністрі. 1845 – 1859 рр.⁶⁴

Жванець — село, центр Жванецької сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Жванець вперше згадується в 1431 році, коли лицар Свичко (Свічка) з Ленчина отримав від короля Владислава II Ягайла це поселення. Від його спадкоємців Жванець перейшов до Теодорика з Бучача і Язловця, потім — до Срочицьких. Остання зі Срочицьких гербу Новина — Анна — стала дружиною подільського воєводи Олександра Конєцпольського, Жванець був її посагом⁶⁵.

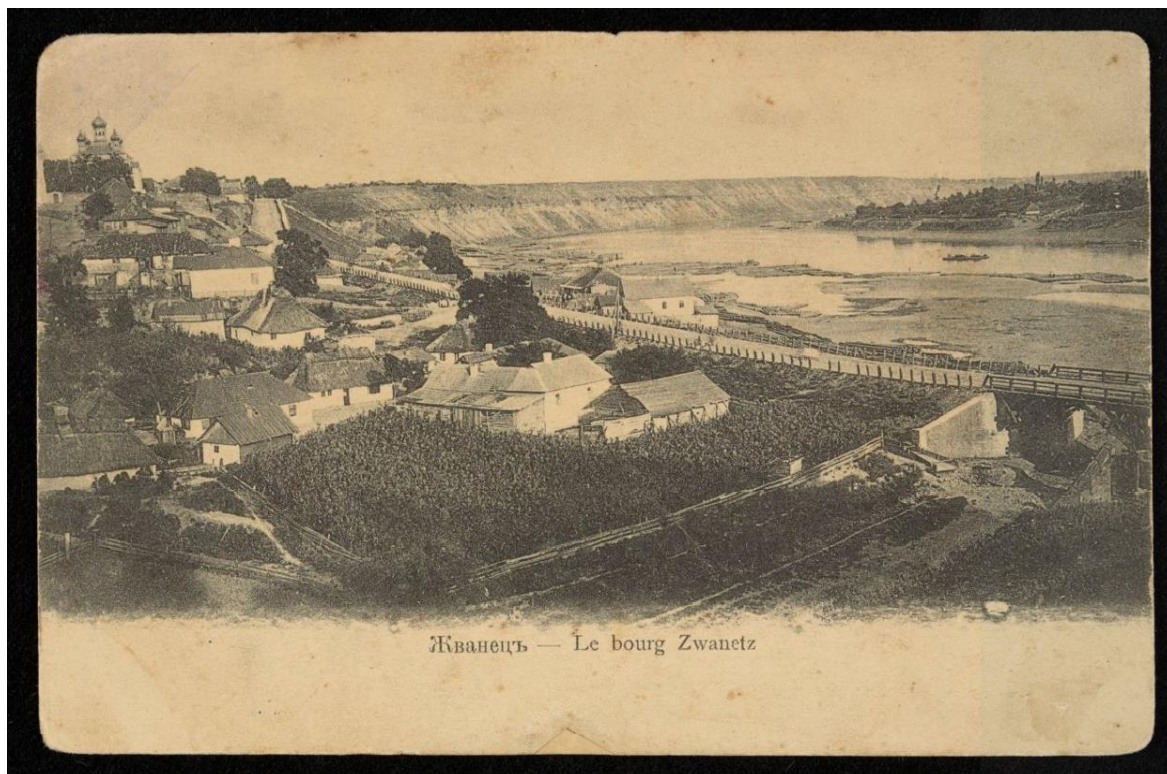
⁶³ Żwaniec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1895. — T. XIV. — S. 872- 873. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/872; Żwaniec, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: *Januszpol – Wola Justowska*, Warszawa 1902, s. 728. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/728; Barącz S. Żwaniec // *Rys dziejów ormiańskich*. — Tarnopol, 1869. — S. 179—180. URL: <https://polona.pl/item-view/801f3bf4-df24-4ce0-99eb-f0da595e3e2e?page=94>; Rolle, Antoni Józef. *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich*. T. 3, Żwaniec, Paniowce, Czarnokozińce, Bar - Mohylów, Szarogród Publisher: nakł. Gebethnera i Wolffa; G. Gebethner i Spółka Place of publication: Warszawa; Kraków, 1880. — s. 5-33. URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13191/edition/11940/content?format_id=1; Baliński M., Lipiński T. *Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 949- 952. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=204>

⁶⁴ URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/917242>

⁶⁵ J. Chrzaszczewski, *Kościóły Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 145–148. URL: [Jacek_Chrzaszczewski_Koscioly_Ormian_polskich_Warszawa_2001.pdf](https://www.mnw.art.pl/pl/zbiory/917242)

У XV столітті споруджено Жванецький замок, який неодноразово перебудовано у XVI—XVII століттях, був значно зруйнований протягом XX століття.

1646 року король Владислав IV Ваза надав Жванцю магдебурзьке право. По понеділках тут відбувалися чотири ярмарки і базари. Тоді ж містечко отримало право користуватися печаткою з гербом, опис якого в королівському привілеї не наводився (імовірно, цим гербом було зображення лебедя, що згодом, у першій половині XIX ст., з'явилося на печатці Жванецької місцевої поліції)⁶⁶.

Жванець, 1906 р.⁶⁷

Жванець можна вважати найбільш «монархічним» містом Європи. Це не означає, що там живуть лише монархісти. Просто протягом усієї своєї історії його відвідувало багато монархів з різних європейських країн. У 1621 році Жванець відвідав князь Владислав (майбутній король Владислав IV); у 1653 році — король Ян Казимир та кримський хан Гірей; у 1672 році тут розташувався турецький султан Мехмед IV; а через рік — майбутній король Ян III Собеський; а в 1781 році Жванець відвідав Станіслав Август Понятовський. Окрім коронованих осіб, місто також відвідали гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та Петро Дорошенко. Але цей список далеко не повний.

На початку серпня 1914 року містечко зайняли австро-угорські війська, але під натиском російської армії відступили за Збруч. У лютому 1918 року знов захоплено австро-угорськими військами. Наприкінці 1918 року місто зайняте військами Директорії, у листопаді 1920 року — окуповане Червоною армією. У

⁶⁶ Державний архів Хмельницької області. - Фонд 227. - Опис 1. - Спр. 2573. - Арк. 257 зв.

⁶⁷ URL: <https://polona.pl/item-view/8a342e8a-bfdf-4331-87d2-b5b17c921a1d?page=0>

міжвоєнний період село знаходилося на радянсько-польсько-румунській трифінії.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, селяни зазнали репресій⁶⁸.

1932–1933 рр. селяни села пережили Голодомор⁶⁹.

Традиційна містечково-єврейська забудова Жванця, 1924 р.⁷⁰

Єврейська громада⁷¹

Єврейське населення Жванця: 1765 р. – 1134 євреї; 1784 р. – 617 євреїв; 1847 р. – 1619 євреїв; 1897 р. – 3353 (67% від загальної кількості); 1902 р. – 3494 євреї; 1923 р. – 1196 євреїв; 1926 р. – 1383 (40,2%); 1939 р. – 626 євреїв; 1989 р. – 5 євреїв 1993 р. – 0.

Євреї селилися у Жванці з часів Речі Посполитої. З 1699 р. польська влада активно залучала до Жванця євреїв з метою пожвавлення економіки краю після турецького панування.

У 1770 р. містечко після спустошливої епідемії чуми залишили греки та вірмени, воно було звільнено на 12 років від усіх повинностей та платежів і почало заселятися євреями. У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 127 перебували в цехах та 565 не перебували.

У 1848 р., у зв'язку зі зведенням у Жванці фортеці, євреям наказано було переселитися до інших містечок. Синагогу в Жванці було закрито владою в очікуванні цього переселення. Однак воно так і не відбулося, а єврейська громада

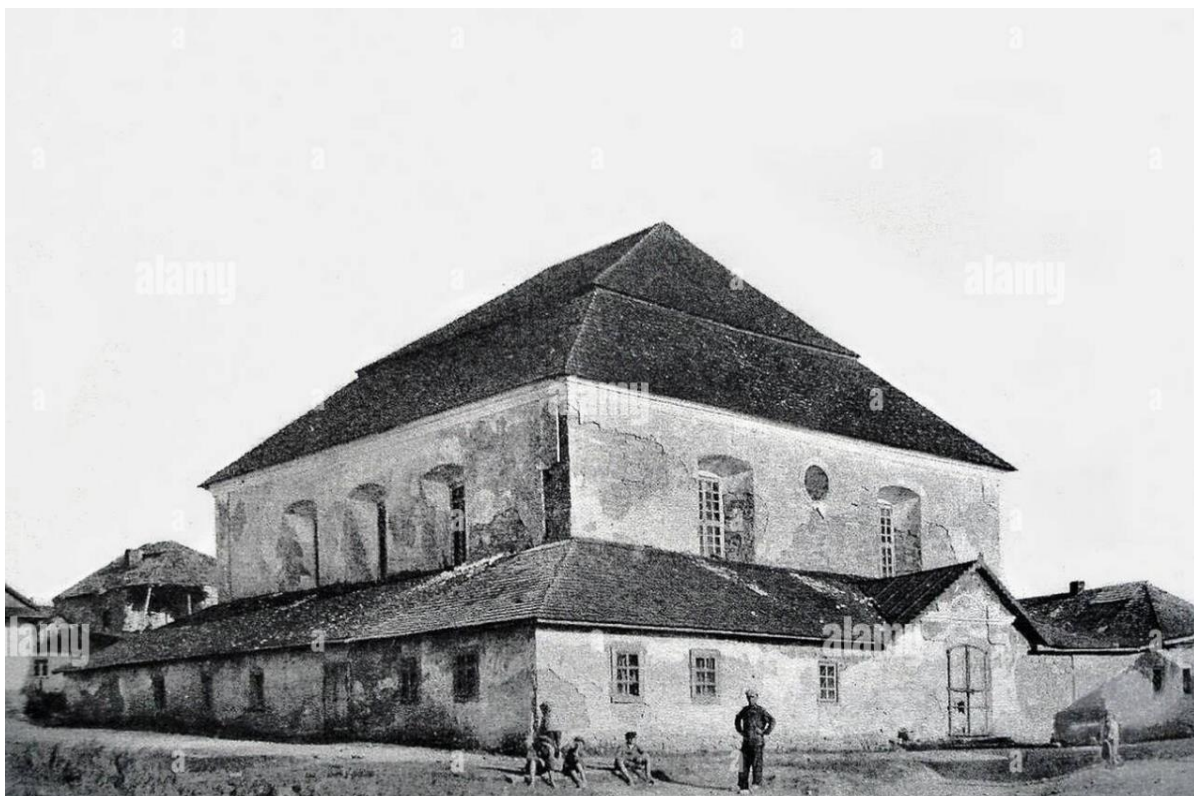
⁶⁸Національний банк репресованих. URL: <https://www.reabit.org.ua/nbr/>

⁶⁹Список жертв Голодомору URL: <https://victimsholodomor.org.ua/khmelnysky/easytable/25-peoples-new.html?start=300>

⁷⁰Світлина Стефана Таранушенка.

⁷¹Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского. Том сьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). — С. 536-537. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Полюхович Дмитро Жванець. У тіні Хотинської фортеці. 7.08.2015. URL: <https://zbruc.eu/node/40345>; Жванець. URL: <https://jewua.org/zhvanets/>; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>

Жванця протягом тривалого часу вимагала від Міністерства внутрішніх справ дозволу на відновлення богослужінь. У 1859 р. громада змогла придбати будинок нової синагоги.

Синагога у Жванці, 1930 р.⁷²

У “Подольских епархиальных ведомостях” від 15 лютого 1869 року досить яскраво описав єврейський квартал місцевий священик о. Архип Павловський: *«...Досить тісна та брудна базарна площа, оточена різнокаліберними єврейськими будинками, що не відзначаються ні архітектурою, ні чистотою. Її середину захаращено маленькими крамничками, в яких, крім дрібних товарів, продають інкогніто різні контрабандні тканини та сукна...»*⁷³.

У тому, що в крамничках Жванця було повно контрабанди – нічого дивного. До прикордонного на той час Збруча звідси – лише 3 кілометри. Правда, на відміну від тогочасного Сатанова, де контрабанда-пачкарство складала чи не основу економіки містечка, найприбутковішим бізнесом старого Жванця була торгівля лісом. Головним чином смереками, що Дністром постачалися з Галичини та Буковини. Нижче Збруча “австріякам” торгувати було зась. Тож перекуплений ліс жванецькі євреї сплавили вниз за течією для продажу в південно-західних губерніях Російської імперії. Це теж висвітлено в нарисі о. Архипа Павловського: *«...Усю придністровську низовину, весь берег річки захаращено величезними складами смерекових стовбурів і дощок. Між ними в різних напрямках і на різних відстанях стоять дощаті сторожки. Тут же видно*

⁷²Світлини П. Жолтовського. URL:<https://www.alamy.com/1930-661-zhvanest-synagogue-image187517474.html>

⁷³ МЪСТЕЧКО ЖВАНЕЦЪ КАМЕНЕЦКАГО УЪЗДА ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 4. С. 162. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/c5/1f/c51fcf4f-9130-4532-97d3-14e88ef59652.pdf>

*і невеликі купецькі судна. Тут їх готують, тут навантажують і відправляють...
Лежать сотні смерек і тиняються гендлярі»⁷⁴.*

Випускний клас школи Морія з викладанням на івриті. Жванець, 1910 р.

У 1901 р. відкрито початкове єврейське училище, у 1902 р. – 2-класне сільське училище, у 1905 р. – училище для дівчаток. На початку ХХст. працювали 6 єврейських шкіл та 2 училища, створено приватні бібліотеки, діяли сіоністські гуртки. Діяло товариство піклування дітей бідних євреїв.

У 1905 р. у Жванці було створено загін єврейської самооборони

На початку Першої світової війни, з припиненням торгівлі лісом та хлібом, становище євреїв містечка значно погіршилося. 12 червня 1915 року за розпорядженням військового командування євреї, близько 2500 осіб, були виселені з містечка. Більша частина їх розмістилася в Кам'янці, Китайгороді та Старій Ушиці, а 600 осіб відправлено до Кременчука.

14 червня 1916 року євреї Жванця отримали дозвіл повернутися до містечка.

У 1921 р. у містечку діяла єврейська школа зі їдальнею для учнів. У 1926 р. влада відхилила клопотання рабина З. Альтеровича про реєстрацію синагоги.

У середині 1920-х років створено єврейську сільраду (голова Янкель Лернер).

У 1926 в Жванці зареєстровано 150 кустарів (шапочники, кравці, гонтарі, бляхарі, ковалі та ін., більшість – євреї), існували спілки кустарів (85 чл.), торговців (87 чл.), м'ясників, працювали артіль інвалідів незаможним сім'ям.

Відділення ОЗЕТ (110 чл.) комплектувало групи для переселення в землеробські колонії в районах Кривого Рогу, Херсона, Чонгара, в Єврейську

⁷⁴ Там само

автономну область. Функціонували єврейська школа 4-річки (3 вчителі, 121 учень) та лікнеп, драматичний гурток, єврейська хата-читальня.

<p>ЖВАНЕЦЬ, м. Гавриловецк. в Жит. 5871. Разст.: у. г. 18 в. Ларга 30 в, в. мѣст.</p> <p>Школи молитв. єврейск. (6). Училища начальн. єврейск. (2). Аптека: Кулицкій Теоф. Фел. Аптекарскіе товары: Башерглик Ева. Зейликманъ Ихиль Ицко-Меер. Рофманъ Янк. Шлем. Бакалея: Беренштейнъ Іосъ Шимон. Беренштейнъ Перля Юдк. Беренштейнъ Шимонъ Абов. Влохъ Фрейда Ар. Гельманъ Абр. Вольк. Гендельманъ Хая Фронм. Генисъ Сима Зейлик. Куперъ Волько. Ламъ Хаимъ Янк.-Герш. Ланда Лейбъ. Рябая Шпринця Мошк.</p>	<p>Рябая Шпринця Мошк. Сажманъ Ита-Лея Меер. Фушманъ Гитля. Юсимъ Мордко Ицк. Вино: Фушманъ Мордко. Врачъ: Бондаръ Авр. Янк. (земскій). Жельзо: Брунштейнъ Зейликъ Шлем. Вайнштейнъ Мотъ Бейриш. Хаесъ М. А. Шнайдерманъ Шпринця Абр. Штернъ Рухля Зельман. Керосина складъ: Гольцманъ Лейбъ. Кожевенные товары: Фельдблитъ Абр. Герш. Шварцъ Фишель Лейб. Кредитное т-во. Лѣсные склады: Берманъ Шимонъ. Вайнгургъ Шулимъ. Гальперинъ Шмерель Меер. Куперъ Сруль Лейб.</p>	<p>Куперъ Сруль Лейб. Мануфактура: Альтманъ Ривка Моис. Берштейнъ Іос. Берк. Бондеръ Хая-Ривка Янк. Вайсбергъ Хана Мошк. Керницкій Волько Герш. Левензонъ Мошкко Мотев. Левензонъ Сура Мошк. Перцелай Гитля Іос. Рудъ Хая Шимон. Шварцъ Шлема Дув. Шильманъ Фейга Герш. Ягольницеръ Этля Фишел. Обувь: Шварцъ Лея Бейриш. Пива склады: Бронштейнъ Шлема Лейб. Гендельманъ Сруль-Беръ. Рyderъ Сима Іос.-Шмул. Юній Эвелина Адр. Писчбумажн. принадлежности. Шапира Айзикъ Берк. Повѣрен. присяжн. помощ. Стелура Гринъ Калистр.</p>	<p>Посуда: Найманъ Хая Ицк. Шейнманъ Фейга. Солодо сушильный заводъ: Бронштейнъ Як. Табачная торговля: Гольдуберъ Геия. Гриблатъ Мошкко. Трактиры: Козицкій Никл. Ал-бев. Хомицкій Пав. Грийг. Хлѣбъ зерновой: Глейзеръ Волько Рахмил. Ярмарки: годовая 6 августа еженед. по вторникамъ. Базары по пятницамъ.</p>
---	--	---	--

Єврейські підприємці Жванця.⁷⁵

Наприкінці 1920-х років. створено єврейський колгосп (голова Я.Шнайдерман), найбільше населення об'єдналося у сільськогосподарську артіль «Прикордонний селянин».

Єврейські будинки в Жванці, 1930-ті роки.⁷⁶

⁷⁵ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁷⁶ Світліни з колекції Павла Жолтовського та Стефана Таранушенка.

7 липня 1941 року Жванець був окупований угорськими військами. Лише кільком сім'ям вдалося евакуюватися на схід. Частина чоловіків було призвано до Червоної Армії, а деякі вступили до неї добровільно.

Німці організували в Жванці три гетто. Деяких мешканців гетто розстріляли в Жванці разом з військовополоненими (поховано в братській могилі на місцевому кладовищі). Інших перевели до гетто в Кам'янця-Подільського і пізніше вбили.

Після звільнення Жванця в 1944 році кілька єврейських сімей повернулися з евакуації до Жванця. Туди ж повернулися євреї, звільнені з армії. У 1970-1980-х роках більшість євреїв Жванця виїхали до Ізраїлю та інших країн.

Наразі в Жванці залишилися лише залишки синагоги та одного традиційного єврейського молитовного будинку.

У 2015 році річка Дністер обміліла через посуху. На околиці Жванця, поблизу села Брага, було знайдено кілька єврейських надгробків кінця XVIII століття. Оскільки в цій місцевості не було єврейських кладовищ, ці камені віднесли до одного з трьох старих Жванецьких кладовищ.

Мацеви на березі Дністра.⁷⁷

Жванець, єврейський цвинтар.⁷⁸

⁷⁷ Світлина Богдана Юрочка

⁷⁸ URL: <https://jewua.org/zhvanets/#jp-carousel-7783>

Хана Ерліхман, уроджена Бройтман, народилася в Станіславові, 1892 р. До Другої світової війни вона жила в Жванці, Хану було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, 1942 рік. Роза Ерліхман народилася в Жванці, 1918 р. До Другої світової війни вона жила в Жванці. Розу вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, 1942 рік.⁷⁹

Геня Ерліхман народилася в Жванці, 1919 р. Геню вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, Україна (СРСР), 1942 рік. Матвій Ерліхман народився в Жванці, 1919 р. Матвій був убитий під час Голокосту. Місце смерті: невідоме, 1942 рік.⁸⁰

Мошка Ерліхман народився у Станіславові, 1890 р. До Другої світової війни він жив у Жванці. Мошку вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, 1942 рік.⁸¹

⁷⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14026797>

⁸⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14026799>

⁸¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14026795>

Красностав⁸²

Красностав (Хлапотин, Хлопотин; їдиш: קרעסנוסלאָו) — село у Берездівській сільській територіальній громаді Шепетівського району.

Перша письмова згадка про населений пункт датується 1386 роком, коли великий литовський князь Ягайло надав Корець, Заслав, Острог, Хлапотин та деякі інші сусідні міста князеві Федорові Даниловичу Острозькому. Сталося це на підставі Кревської унії.

Право на міський статус Хлапотин отримав 2 червня 1573 року. За даними деяких дослідників Хлапотин одним із перших одержав Магдебурзьке право. Мав свою печатку і був одним із 102 міст Волині, що мали замки.

Відповідно до поборового реєстру від 1635 року, у Хлапотині було із 93 ремісників. А саме: 14 чоботарів, 4 ковалі, 10 каретників, 6 бондарів, 4 теслярі, 6 гребенників, 1 лимар, 20 кравців, 2 ткачі, 1 котляр, 4 гончарі, 1 скрипаль, 8 м'ясників, 2 майстри з виробництва солоду, 4 пивовари, 6 пекарів.

На кінець 19 століття у Красноставі було 200 будинків і 697 жителів, у тому числі 55 % євреїв, дерев'яна церква з 1874 року, синагога, дім молитви, гарбарня, фабрика черепиці, цегельня, школа заснована у 1886 році.

Діти в єврейській радянській школі. Красностав, 1925 р.⁸³

⁸² Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. — Т. 2: Л — Я. — С. 492. — 578 с.; URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Список населених мест Волинской губернии / Издание Волинского губернского статистического комитета. — Житомир: Волинская губернская типография. — 1906. С. 144. — 222 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf; Aaron Chazan Deep in the Russian night / New York Jerusalem: Communications, Incorporated, 1990. URL: https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm

⁸³ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/pictures.html>

Єврейська громада⁸⁴

У 1847 р. «Красноставське єврейське суспільство» складалося з 246 душ.

У 1897 р. у Красноставі було мешканців 2194, з них 1222 єврея (55,7%).

Станом на 1912 р. євреям належали обидві крамниці аптекарських товарів, усі 12 бакалійних лавок, усі 3 мануфактурні.

Євреї Зецер, Кікерман і Гуральник утримували паровий млин. Також євреї Дувід Гохберг і Ривка Литвак мали обидва шинки в Красноставі.

Напередодні Другої світової війни у Красноставі проживало 1209 євреїв (49%).

Єврейські підприємці Красностава.⁸⁵

«Єврейське населення загалом складалося з хасидів Ружина, Карлівки та Чорнобиля, чие життя оберталося навколо Баїс Гамідраш та їхніх релігійних обов'язків. Вони молилися вранці та ввечері. Їхні діти навчалися в хедері. Рано вранці в суботу один чоловік ходив по євреях, закликаючи їх читати Тегілім. «Вставайте служити своєму Творцю!» Навіть у 1926 році був чоловік, який

⁸⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). — С. 822. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Aaron Chazan. Deep in the Russian night. New York Jerusalem: Communications, Incorporated, 1990. URL: https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm; Красностав. URL: <https://jewua.org/krasnostav/>; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

⁸⁵ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. — 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

обходив євреїв у п'ятницю вдень, перед Шабатом, нагадуючи всім людям припинити роботу та закрити свої крамниці. І вони закрили свої крамниці... Соціальна структура в Красноставі була подібною до інших єврейських громад. Статус, як правило, визначався ступенем знання Тори та побожності людини. Найвидатніше становище займав рав. Наступними в ієрархії були лідери громади, шойхет, знавці Тори та особи з високим авторитетом. Потім йшли баалей батім. Хоча часто вони були неосвіченими, вони завойовували собі місце в суспільстві завдяки своїм благочестивим вчинкам».⁸⁶

Родина Мойше Каплун. Красностав близько 1926 року.⁸⁷

Із спогадів Діни Копілової: *«Про освіту: у минулому діти навчалися в «Хайдері», а у віці 12-13 років вони починали навчатися ремеслам у майстернях, щоб заробляти на життя, як спосіб життя. Найвидатнішим хайдером був рабин Моше Ідель, видатний вчений, який навчав лише 6-7 найкращих старших хлопчиків у місті. Потім, приблизно в 1910 році, Моше Кранцберг вирішив змінити стан освіти та заснував «Реформований хайдер», де викладав іврит мовою іврит. Це було революційне оновлення, і в місті були ті, хто заперечував, бо вважав це саботажем релігійної освіти. Реформований хайдер проіснував недовго і був закритий. Потім з'явився інший чоловік, Барух Котич, який був*

⁸⁶ Aaron Chazan Deep in the Russian night / New York Jerusalem: Communications, Incorporated, 1990. URL: https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm

⁸⁷ URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/fam_kaplun.html

вченим, добре обізнаним у релігієзнавстві, активним у сфері освіти та піклувався про кошти на освіту в місті.

Видатною жінкою була Браха, дочка Генья-Леї, дружини Нахума Колкера з Олевська. Вона брала участь у місцевій громадській діяльності та користувалася повагою в усіх колах. Іншими видатними особами були рабин Авраам-Вольф, меламед з Тухіна, та рабин Ісраель Давид; обидва мали школи, де навчали старших хлопчиків, особливо Талмуду. Також рабин Мотъє Резнік з родини Різника та його сини Фейвел та Ной. Брат Мотъє, Йоханан, та його сини Езра, Хана та Йоссі були вченими та шанованими в місті. У Красноставі було два рабини. Одним з них був рабин Сімха, дружина якого мала крамницю; його утримували землевласники. Другим був рабин Моше, молодий рабин, якого запросили кравці, і він усе своє життя прожив у бідності. Рабин Сімха мав власний молитовний дім. А ще там була велика синагога та ще одна під назвою «мала». Після громадянської війни 1920 року, коли Волинський район був розділений між Росією та Польщею, Красностав залишився під радянською владою (Україною), і з того часу життя формується заново у більшовицькій формі з усіма приписами нового режиму. Місто було відокремлене від єврейських центрів протягом двох десятиліть, поки його не захопили нацисти, які зруйнували його та винищили євреїв».⁸⁸

Родина Гольдманів. Красностав, 1913 р.⁸⁹

⁸⁸ Dina Kopilov (nee Kaplun)“ Yalkut Vohlin”, 10 1949. Translated from Hebrew by Ruth Kally. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/history.html>

⁸⁹ URL: <https://jewua.org/krasnostav/>

Йосип Резнік (1888-1941) з дружиною Хавою, синами Веніямином та Якобом, а також сестрою Ханою з донькою Батею. 1913 р.⁹⁰

Відразу після окупації 7.08.1941 р. було розстріляно 47 євреїв біля с. Сенігів. 28.08. 1941 р. євреїв під приводом переселення відправили до Шепетівки; біля лісу біля с. Гута всі вони були розстріляні – 735 осіб⁹¹.

175 євреїв, що залишилися 4.03.1942 р., були викрадені в табір у Березові, а потім у Слауту, де були розстріляні 26.06.1942 р. у числі 5 тис. інших євреїв⁹².

⁹⁰ URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/fam_reznik.html

⁹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 19. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁹² Там само - С.62.